

Joanna Panasiuk
(Warszawa, Polska)

Księgi z przedrozbiorowej Rzeczypospolitej w Tarbagataj na Syberii Wschodniej¹

Books from the Commonwealth of Poland and Lithuania in Tarbagatay (Eastern Siberia)

Streszczenie: W artykule omówiono rodzaje ksiąg wydrukowanych w Polsce w czasach przedrozbiorowych, które znajdują się w Tarbagataj na Syberii Wschodniej. Starodruki zachowały się w dobrym lub bardzo dobrym stanie. Obecnie są przechowywane w miejscowej cerkwi staroobrzędowej oraz w Muzeum Historii i Kultury Staroobrzędowców.

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, emigracja, starodruki, Tarbagataj

Summary: The article will discuss the types of books printed in Poland during the pre-partition period, which are located in Tarbagatay in Eastern Siberia. Old prints are preserved in good or very good condition. Currently they are stored in the local Orthodox Church and in the Museum of History and Culture of the Old Believers.

Key words: Old Believers, emigration, old prints, Tarbagatay

Tarbagataj jest niespełna 5-tysieczną miejscowością położoną na Syberii Wschodniej i jednocześnie centrum administracyjnym regionu tarbagatajskiego. Nazwa Tarbagataj pochodzi od buriackiego słowa oznaczającego świstaka, którego dobry obserwator przyrody może tutaj często zobaczyć. W samej jednak wiosce, jak też najbliższej okolicy, nie ma właściwie niczego buriackiego, nawet Buriaci pojawiają się tu bardzo rzadko.

Miejscowość zachowuje wyjątkowy koloryt i odmienność, m.in. dlatego, że mieszkańcy w większości są wyznawcami tzw. starej wiary. Ich przodkowie przybyli tutaj w XVIII w. z terenów Rzeczypospolitej. Wszystkich łączy wspólna historia oraz tradycja.

W II poł. XVIII w. odbyły się przymusowe przesiedlenia staroobrzędowców z terenów Rzeczypospolitej na Syberię (Болонев 1994: 33–37). Zostali oni zmuszeni do osiedlenia się niedaleko od Wierchnieudinska (dzisiejsze Ułan Ude) we wsiach: Tarbagataj, Kujtun, Bolszaj Kunalej, Diesjatnikowo, Burnaszewo. Staroobrzędowcy zwani siemiejskimi przybyli tu z Polesia i Podola. Od 1764 roku całe ich rodziny były wysiedlane na Syberię „w ramach tzw. drugiej wygonki zarządzanej przez carycę Katarzynę II”².

Pierwszą grupę, która przybyła w okolice Tarbagataj w 1765 roku, tworzyły 824 osoby. Przesiedleńcy stali się przymusowymi uczestnikami długiego oraz trudnego procesu

¹ Prezentowane informacje pochodzą z 2014 roku. W tym czasie przebywałam na Syberii Wschodniej, gdzie prowadziłam badania nad kulturą ludów zamieszkujących Azję Środkową i Wschodnią. Przedstawiam stare druki udostępnione mi przez miejscowego duchownego, ojca Siergieja Palija.

² Cytuję informacje (za które dziękuję) podane przez jednego z recenzentów mojego artykułu.

kolonizacji Zabajkala (Болонев 1994: 47–51)³. Zagospodarowywali nieużytki, budowali domy, zakładali gospodarstwa rolne. Wyznawcy starej wiary przywieźli ze sobą, na ile to było możliwe, przedmioty używane na co dzień w domach: naczynia kuchenne, maglownice, maselniczki, kołowrotki i inne rzeczy codziennego użytku, takie jak pościel, obrusy, ubrania, buty. Oprócz tych podstawowych przedmiotów, powszechnie używanych w gospodarstwach domowych, znalazły się i inne, związane z kulturą duchową staroobrzędowców. Były to stare, oprawione w skórę księgi modlitewne, które dawały możliwość odprawiania praktyk religijnych wiernych zasadom starej wiary.

Kilkanaście starodruków, według wszelkich przesłanek, pochodzących z terenów Rzeczypospolitej znajduje się w wybudowanej w 2003 r. cerkwi staroobrzędowej pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża⁴ w Tarbagataj.

Fot. 1. Cerkiew Podwyższenia Krzyża.

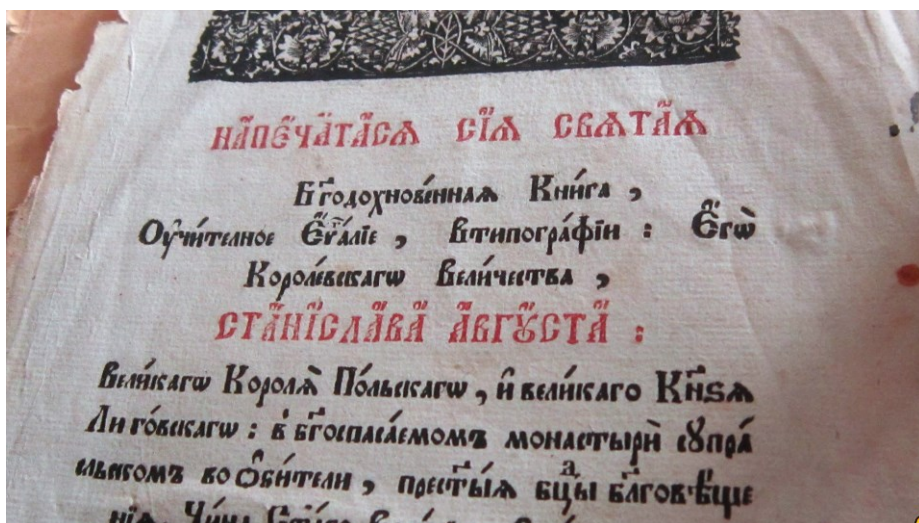
Fot. 2. Tablica informacyjna przy cerkwi.

Przechowywane tam księgi pozostają w ścisłym związku z liturgią Kościoła Wschodniego i są wydrukowane czcionką cyrylicą. Motywów ich przywiezienia należy dopatrywać się wyłącznie w potrzebie kultuwowania swojej wiary.

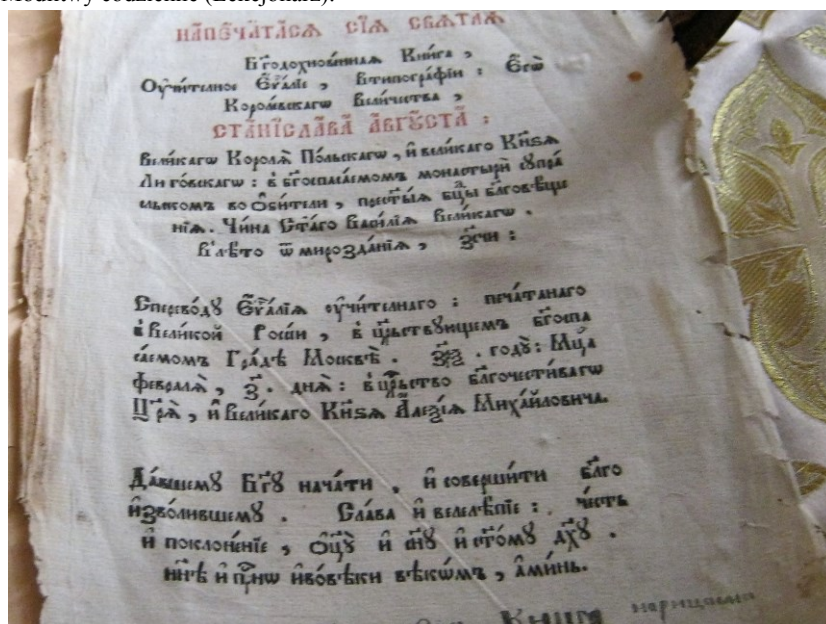
Są one cennym świadectwem pobytu w Polsce i jednocześnie użyteczną pozostałością. Miejscowy duchowny do dnia dzisiejszego odprawia nabożeństwa z osiemnastowiecznej księgi wydrukowanej w Supraślu za czasów naszego ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

³ Na stronie 52 umieszczono inną informację: „Из документов явствует, что первых вывезенных из Ветки старообрядцев, размещенных в 1765 году на территории Тарбагатайского общества, было 237 человек мужского и 240 душ женского пола. Они проживали в 12 населенных пунктах.”

⁴ Cerkiew należy do syberyjskiej archidiecezji Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi i podlega jej strukturze.

Fot. 3. Modlitwy codzienne (Lekcionarz).

Fot. 4. Modlitwy codzienne (Lekcionarz).

W miejscowości Tarbagataj znajduje się Muzeum Historii i Kultury Staroobrzędowców, utworzone przez posługującego w miejscowej cerkwi ojca Siergieja Nikołajewicza Palija. Duchowny zgromadził w nim przedmioty związane z życiem społeczności wsi od XVIII w., ikony, a także księgi wydrukowane w Polsce w czasach przedrozbiorowych. Zdecydowanie większą część starych ksiąg przywiezionych z Polski duchowny przechowuje w kościele.

Idea powstania muzeum zrodziła się prawdopodobnie – z jednej strony – z pobudek religijnych miejscowego duchownego, z drugiej zaś strony należy mówić o świadomej inicjatywie ojca Siergieja, który w ten sposób realizuje swoje osobiste etnograficzne pasje.

Nie jest jednak wykluczone, że wymienioną powyżej kolejność należałoby odwrócić: czyli pierwszą pobudką do powstania muzeum były etnograficzne zamięlowania i ochrona zabytków, a później względy religijne. Nie wyklucza to jednak faktu, że powstanie muzeum ma związek z przemyślaną, świadomą działalnością duchownego przejawiającego troskę

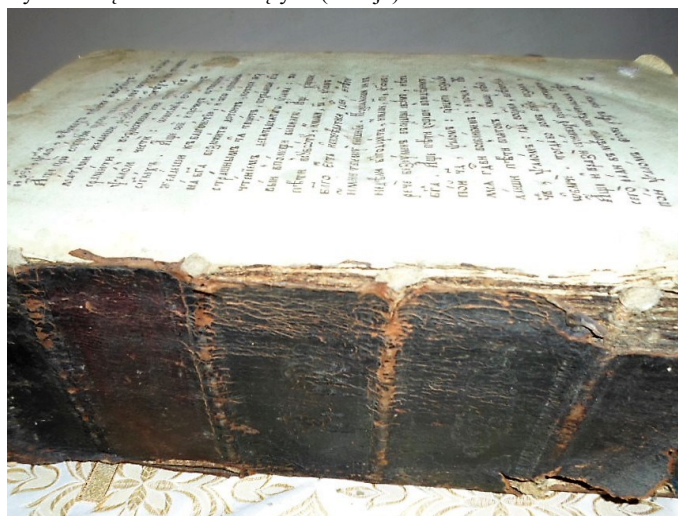

o materialną stronę zgromadzonych przedmiotów, w tym przede wszystkim starych druków.

Książki wydrukowały bazylikańskie ośrodki wydawnicze funkcjonujące od XVI do XVIII w. w Wielkim Księstwie Litewskim, np. w Wilnie czy Supraślu lub na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej.

Specjalista od starych druków byłby w stanie określić po wyglądzie, z której oficyny wydawniczej pochodzi dzieło. Dla badacza niebędącego specjalistą od drukarstwa niezbędne okazały się informacje zamieszczone na ostatnich stronicach, określające miejsce wydania oraz informacje od posiadającego dużą wiedzę duchownego – pasjonaty, ale i wyśmienitego znawcy posiadanych ksiąg.

Fot. 5. Wykaz święt oraz osób świętych (Minija).

Fot. 6. Wyjaśnienia nabożeństw (Typikon).

Większość odnalezionych w Tarbagataj starodruków zachowała się w dosyć dobrym stanie. Stan niektórych z nich można nawet określić jako bardzo dobry. Zniszczenia związane z czasem powstania, transportem czy użytkowaniem widać jedynie w niektórych dziełach na pierwszej i ostatniej stronie, która jest zniszczona lub wyrwana. Niektóre z ksiąg nie były w ogóle używane. Świadczą o tym przylegające mocno do siebie kartki oraz brak

jakichkolwiek załamań między nimi. Wszystkie zabytki są oprawione w grubą skórę ozdobioną drobnymi, tłoczonymi na niej ornamentami, co ukazuje kunszt oraz artyzm introligatorski.

Dziela posiadają klamry spinające (zapięcia) przymocowane do okładek lub ślady po nich, w czym przejawiała się troska o materialną stronę ksiąg. Wynika to z faktu, że są one używane podczas celebracji nabożeństw, a także ze starowerskiej zasady mówiącej o tym, że święte księgi winny być zamknięte, aby nikt niepożądany – w tym zły duch – nie mógł ich zbezczęścić.

Rozmiary dzieł wynoszą od kilkunastu do kilkudziesięciu centymetrów. Ilość stron waha się od 300 do 1500. Marginesy dzieł, zwłaszcza tych dużych rozmiarów są ogromne, wynoszą około 5 cm.

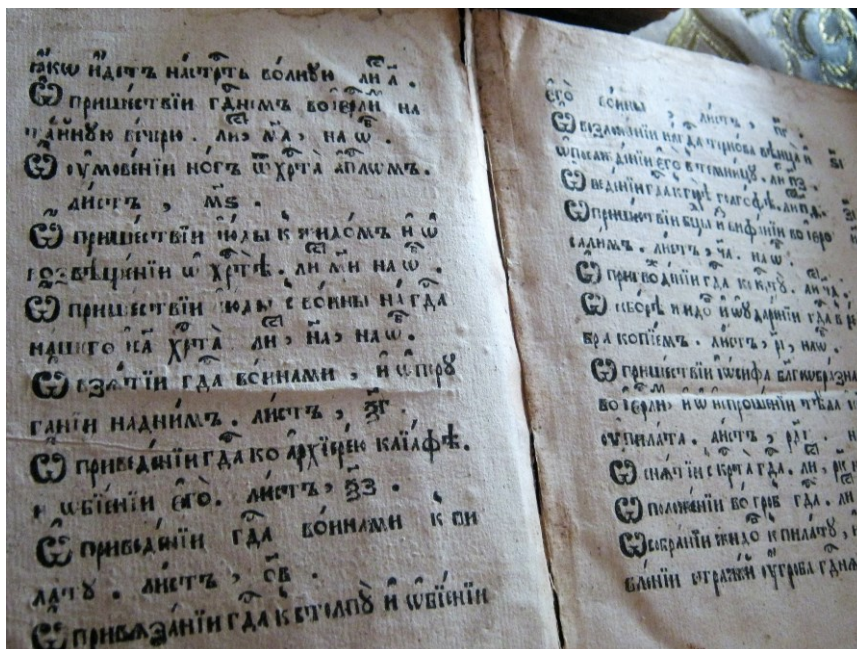
Zawartość odmawianych zabytków stanowi tradycyjna literatura kościelna, tj. modlitwy liturgiczne, modlitwy na każdy dzień według kalendarza liturgicznego, wyjaśnienia fragmentów Pisma Świętego.

Na szczególne wyróżnienie zasługuje *Ewangeliarz*. Księga jest okazała i dużych rozmiarów, jak sama nazwa wskazuje, zawiera teksty czterech Ewangelii. *Ewangeliarzom* od czasów najdawniejszych okazywano specjalną cześć i szacunek. Przejawiało się to w procesjach z księgą, okadzaniu księgi, całowaniu oraz umieszczaniu jej w specjalnym, widocznym miejscu, gdzie można było czytać dostosowane do roku liturgicznego fragmenty Ewangelii. Oprócz *Ewangeliarza* w kolekcji znalazła się *Mineja (Minija)* będąca księgą zawierającą wykaz świąt oraz osób świętych wspomnianych w danym miesiącu, *Triodion* – który zawiera porządek nabożeństw poprzedzających Wielki Post. W tej księdze widnieje również wykaz modlitw przygotowywanych do Wielkiego Postu oraz nabożeństw odprowadzanych po Wielkanocy aż do pierwszej niedzieli po święcie Zesłania Ducha Świętego. Kolejnym zabytkiem znajdującym się w tarbagatajskiej cerkwi jest *Typikon*, gdzie odnotowano pełny opis rytuałów kościelnych oraz szczegółowe wyjaśnienia dotyczące odprowadzania nabożeństw w ciągu całego roku liturgicznego. Oprócz tego wśród odnalezionych ksiąg wyróżnić możemy *Antyfonarze* oraz *Lekcjonarz* – księgę zawierającą czytania i perykopy ewangeliczne, czytania biblijne, psalmy, aklamacje. Ważną jej częścią są czytania na uroczystości, święta, czytania na dni powszednie, wspomnienia świętych, teksty na nabożeństwa wotywnie, o zmarłych, jak też pogrzebowe.

Choć w zbiorach przeważają księgi liturgiczne bądź z liturgią związane, znajdują się tu także pozycje o charakterze typowo dydaktycznym. Zalicza się do nich elementarz (azbuka, bukwar) czy słownik cerkiewnosłowiańsko-polski.

W literaturze przeznaczonej dla wyznawców starej wiary poświadczono kult cierpiącego Chrystusa. Źródeł owego kultu należy poszukiwać w tradycji hebrajskiej (Prejs 1989: 50–234, Michałowska 1996: 450–460). Na uwagę zasługuje tu niewielkich rozmiarów książeczka o męce Chrystusa⁵, wydana również jak poprzednie dzieło w Supraślu w 1794 roku.

⁵ Patrz załączona ilustracja: zdjęcie księgi, spis treści. Jest to prawdopodobnie jedno z wydań popularnych w baroku dzieł o nazwie *Snopek mirry*. W 1711 w Supraślu wydrukowano *Zapach mirrhowego snopka, to jest modlitwy nabożne o Męce Pańskiej i N. Panny, Garści mirrhowego snopka*. W roku 1712 wydano *Snopek mirrhy gorzkiej Męki Jezusowej i jego Matki Najświętszej Panny*. O innych wydaniach opracowane źródła nie wspominają.

Fot. 7. Rozmyślenia wielkopostne (tzw. Snopek mirry).

Została ona w całości oparta na apokryfach Nowego Testamentu, w których z detalami są opisywane historie zawarte w Biblii. Cztery Ewangelie jedynie zdawkowo informują o męce i śmierci Jezusa, zaś autor tekstu ze starej księgi, wyzyskując pisma apokryficzne, tworzy szczegółowe obrazy cierpień Zbawcy. Punktem wyjścia opisywanych w książce wydarzeń jest sytuacja pożegnania Chrystusa z uczniami podczas Ostatniej Wieczerzy. Następnie odbywa się wizyta Zbawcy u Pilata, po czym następuje Jego droga na Golgotę. Opisana sytuacja ma służyć wzbudzeniu w wiernym emocji, wywołaniu współcierpienia, żalu, a nawet płaczu. Treść dzieła tworzy przejmujący obraz wypełniony pozabiblijnymi szczegółami wzbogaconymi o elementy scen naturalistycznych. Ich zadaniem jest wzbudzenie strachu i litości czytelnika nad męczonym Zbawcą. Należy przy tym pamiętać, że wpływ na psychikę czytelnika, zawładnięcie nią, jest jedną z podstawowych zasad sztuki czasów dawnych (Prejs 1989: 133–226).

We wszystkich odnalezionych zabytkach nagłówki, jak również wprowadzenia do rozdziałów zostały wyróżnione cynobrową, jaskrawą farbą, zaś tekst właściwy rozpoczyna dużych rozmiarów inicjał. W *Ewangeliarzu* nad nagłówkami rozdziałów umieszczono dosyć dużą rycinę w czarnym kolorze. Rycina przypomina swym kształtem koronę. Przy dokładniejszym przyjrzeniu się obrazom można dostrzec na środku niektórych z nich dzbanek, z którego wyrastają rośliny. Wszelkie ilustracje były wykonywane w technice drzeworytowej.

Historia pojawienia się ksiąg wydanych w Rzeczypospolitej w tak odległym od naszego kraju miejscu jest nie do końca jasna. Pozostaje tylko domyślać się, że były one pozyskiwane z różnych źródeł. Część z nich stanowiła zapewne prywatne, rodzinne pamiątki przywiezione w dawnych czasach z Rzeczypospolitej przez zapomniane, nieznane już osoby. To zapewne wierni przynieśli do cerkwi bezcenne dziś księgi. Całe stulecia prześladowań i ukrywania przekonań wyznaniowych przyczyniły się do wytworzenia specyficznej kultury

religijnej opartej na braku zaufania do ludzi innego wyznania. Dlatego nie do końca wiadomo, jak owe księgi trafiły do miejscowej świątyni. Nie ulega natomiast najmniejszej wątpliwości fakt, że są one cennymi zabytkami kultury ze względu na czas i miejsce swojego powstania. Stanowią niedoceniane, bo nieznany dokument życia religijnego i kulturalnego sięgający swymi korzeniami I Rzeczypospolitej. Pojawia się więc potrzeba badań w tym kierunku, kwerend, penetracji archiwów i zbiorów bibliotecznych Kościołów obrządku wschodniego, co częściowo na terenie Polski zostało już wykonane. Z powodu przeprowadzenia badań kulturoznawczych i historyczno-literackich konieczna będzie także wyprawa badawcza na Syberię. Niezbędna jest dobra znajomość języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, po dziś dzień używanego w niektórych Kościołach wschodnich.

Na zakończenie warto dodać, że przy planowaniu jakichkolwiek prac badawczych z określonej dyscypliny możemy natrafić na niespodziewane odkrycia bezpośrednio niezwiązane z wyznaczonym przedmiotem badań. Należą do nich choćby te z zakresu drukarstwa polskiego z czasów przedrozbiorowych – zabytki, które obecnie znajdują się w Tarbagataj na Syberii Wschodniej⁶.

Literatura:

- Błońska M., Bułhak H., 1993, *Na tropach księzek cyrylickich wydawanych w państwie polsko-litewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. Rusek J., Witkowski W., Naumow A., Kraków, s. 179–189.
- Citko L., 2013, *O najstarszych podlaskich drukach cyrylickich*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, nr 13, s. 19–29.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1993, *Oficyna supaska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa..
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 2007, *Dziedzictwo Unii Brzeskiej. Z dziejów oficyny wydawniczej OO Bazylianów w Supraślu (1695–1803)*, Białystok–Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., 1999, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2003, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Katalog zabytków piśmiennictwa staroobrzędowców zamieszkałych w Polsce*, 2012–2013, opracowali: Jaroszewicz-Pieresławcew Z., Kamalova A., Orzechowska J., Pocietchina H., Olsztyn.
- Michałowska T., 1996, *Średniowiecze*, Warszawa.
- Pidłypczak-Majerowicz M., 1986, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław.
- Pidłypczak-Majerowicz M., 2012, *Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum”, nr 1, s. 85–97.
- Prejs M., 1989, *Poezja późnego baroku. Główne kierunki przemian*, Warszawa.
- Болонев Ф.Ф., 1994, *Старообрядцы Забайкалья в XVIII–XX вв.*, Новосибирск.

⁶ Niektóre przedstawione informacje opublikowałam w: *Ancient Polish books in Buryatian Republic near Mongolia (Starodruki z dawnej Polski w Buriacji pod Mongolią – komunikat)*, „Colloquia Humanistica” 2014.